

Prítomnosť minulosti v súčasnej juhoafrickej próze

DOBROTA PUCHEROVÁ

Ústav svetovej literatúry SAV, Bratislava

ABSTRAKT

Hoci apartheidný režim v Južnej Afrike padol v roku 1990, jeho pamäť presahuje do prítomnosti. V deväťdesiatych rokoch minulého storočia trauma apartheidu bola tou najrozšírenejšou témou v literatúre. Hoci juhoafrická literatúra sa odvtedy čiastočne tematicky posunula k súčasným problémom kriminality, HIV, xenofóbie a homofóbie, aj tu je dôraz na traumatické skúsenosti. Moderná teória traumy je v súčasnosti jednou z najvýznamnejších hermeneutických nástrojov využívaných pri analýze tejto literatúry. Tento článok načrtáva paralely medzi teóriou traumy, postštrukturalizmom a narratológiou a zamýšľa sa nad podobnosťami a rozdielmi medzi psychoanalytickou terapiou a románovou/autobiografickou naratívou ako priestorom pre kolektívne celospoločenské zahojenie rán.

Apartheidná minulosť sa v deväťdesiatych rokoch 20. storočia stala najvýraznejšou témou v juhoafrickej literatúre a skúmanie literatúry ako psychoanalýzy spoločnosti tou najproduktívnejšou analytickou polohou. Juhoafrický román, ktorý bol vždy zrkadlom spoločensko-politickej reality a obohatil svetovú literatúru o pozoruhodné diela Nadine Gordimerovej, Andrého Brinka, J. M. Coetzeeho a iných, sa po roku 1990 zbavil apartheidnej cenzúry a začal otvorene vykresľovať pochmúrnu minulosť.¹ Román sa tak stal priestorom pre kolektívne vyrovnávanie sa s traumou apartheidu. Hoci rasistický režim apartheidu v Juhoafrickej republike padol v roku 1990 vyslobodením Nelsona Mandelu z väzenia, jeho minulosť stále presahuje do prítomnosti. Odvtedy sa juhoafrická literatúra vo všeobecnosti tematicky posunula k novej problematike aktuálnych ekonomických a spoločenských javov, akými sú napríklad vysoká kriminalita, epidémia AIDS, xenofóbia a homofóbia, a ideologicky prestala hľadať všetky vysvetlenia týchto problémov v minulosti, no apartheid neprestáva v literatúre figurovať a aj v nových témach ostáva ústredným prvkom trauma. Vďaka interdisciplinárnym prístupom v postkoloniálnych výskumoch sa teda literatúra analyzuje aj pomocou modernej teórie traumy, ktorá predstavuje v súčasnosti jeden z najpozoruhodnejších hermeneutických nástrojov štúdia spoločnosti.

Literatúra v tomto zmysle funguje ako psychologická terapia spoločnosti a dopĺňa

úsilie Komisie pre pravdu a zmierenie (Truth and Reconciliation Commission), ktorá pod vedením arcibiskupa Desmondu Tutu počas šiestich rokov zaznamenávala výpovede obetí, ako aj páchatelov násilia štyridsať rokov trvajúceho rasistického režimu. Cieľom Komisie bolo umožniť uzavretie rán a katarziu celej spoločnosti tým, že sa konfrontovali obeť s páchatelmi. Kým páchatelia dostali možnosť vysvetliť svoje činy a ospravedlniť sa svojim obetiam, satisfakcia obetí spočívala v tom, že mohli vyrozprávať svoje príbehy, prijať ospravedlnenie a finančnú kompenzáciu. Záznamy Komisie sa potom spísali do konečnej správy (Report), ktorá sa stala jedným zo zdrojov literárnych, filmových a žurnalistických spracovaní tematiky apartheidu. Romány tak poskytovali príležitosť pre kolektívnu terapiu, zúctovanie s minulosťou a zmierenie v krajine, kde počet páchatelov násilia – nielen belochov, ale aj černochoch, ktorí kolarobovali s režimom – bol neúmerne vysoký.

Stránky týchto románov sú plné násilia a traumatizovaných postáv. Sami spisovatelia sú často nositeľmi traumy. Kým černošskí autori sa písaním vyrovnávajú s násilím a utláčaním, ktoré prežili oni alebo ich rodičia, belošskí autori sa zasa cítia spoluvinnými za činy alebo naopak nečinné prizvanie sa svojich rodičov. Traumatické zážitky, s ktorými sa v tejto literatúre stretávame, majú rôzne podoby. Patrí medzi ne fyzické a psychologické násilie, znásilnenia, mučenie, podzemný odboj, mimosúdne popravy, zmiznutia milovaných osôb, nútený exil a návrat. V mnohých románoch sa túžba protagonistu zomrieť stáva hlavným naratívnym motívom. Prevláda v nich apokalyptická atmosféra navodzujúca dojem, že krajina prežila katastrofu, z ktorej sa už nikdy úplne nespamätá. Agresia alebo potláčanie spomienok na minulosť, charakteristické pre posttraumatický stresový syndróm, taktiež charakterizujú dynamiku mnohých príbehov. Žánrovo patria tieto diela najmä do kategórií historického a autobiografického románu, často sú vo forme denníkových zápiskov alebo memoárov. Prevláda konfesionalný spôsob rozprávania. Mnohé čerpajú z výpovedí pred Komisiou pravdy a zmierenia a odohrávajú sa v súdnej sieni.² Najslávnejším románom tohto druhu, ktorý zožal úspech najmä v zahraničí a priblížil juhoafrickú národnú traumu svetu, je nepochybne *Krajina mojej lebký* (1998) novinárky Antjie Krogovej, ktorá písala reportáže zo súdnych pojednávaní.³ Ďalším obľúbeným žánrom je „bildungsroman“ opisujúci detstvo a dospievanie počas apartheidu. Hlavné postavy podobných príbehov zažívajú traumatický zážitok, ktorý v nich vyvolá odcudzenie voči rodičom a komunite, ako aj hlbokú krízu identity. Ďalším významným žánrom je triler, keďže otázka „Kto to urobil?“ býva v týchto príbehoch kľúčová.

Vedci, ktorí sa zaoberajú teóriou traumy, využívajú aj lekárske, neurobiologické, psychoanalytické, historiografické, literárnoteoretické a naratologické diskurzy, pričom sa sústreďujú na homológie a izomorfizmy medzi nimi. Z hľadiska literárneho vedca sú paralely medzi teóriou traumy a postštrukturalizmom obzvlášť zaujímavé. Podľa oboch teórií môže byť význam dočasne suspendovaný alebo, podľa Derridu, „odložený“ (*différé*) na iné miesto, do iného času.⁴ Traumatizovaný pacient nemá prístup k významu toho, čo sa mu prihodilo, no ustavične sa pred ním vynárajú spomienky na traumatickú udalosť, ktoré sa prejavujú ako zlé sny, nočné mory a hrozivé záblesky minulosti.⁵ Americká literárna vedkyňa Cathy Caruthová vytvorila postmodernú, performatívnu teóriu traumy, ktorá buduje na Freudovom pojme

„latentnosti“ (tento pojem nahradil predošlý pojem „potláčanie“, ktorý sa pri vysvetľovaní návratu z minulosti do prítomnosti ukázal ako nedostatočný),⁶ a na Derridovom pojme „*différance*“, charakterizujúcom dekonštruktívne ponímanie významu.⁷ Práca Caruthovej, ako aj bostonského psychiatra Van der Kolka, je odzrkadlením postmodernej krízy reprezentácie a všeobecného predpokladu, že nie je možné sa dopátrať objektívnej pravdy.

Napriek veľkej popularite práce týchto vedcov, ktorí zdanlivo ľahko preskakujú z jedného pojmu na druhý a tak demonštrujú stratu významu v postmodernej realite, kritické ohlasy poukazujú na „nedôslednosť“ argumentácie Caruthovej⁸ a na fakt, že v teórii traumy zostáva nevyriešený rozpor medzi „mimetickým“ a „antimimetickým“ ponímaním významu: medzi tvrdením, že význam traumatického zážitku je naveky „odložený“ (*différé*), a preto ho nemožno dosiahnuť, a presvedčením, že prerozprávanie zážitku poskytuje príležitosť na terapiu.⁹ Tento rozpor v teórii traumy je príbuzný s rozporom v postmodernom chápaní literatúry ako paradoxného napätia medzi nemožnosťou zobrazenia reality a večným pokusom o jej zobrazenie, ktoré podvracia prvý predpoklad.

Z pohľadu praktickej psychoanalýzy má Caruthovej argumentácia charakteristický nedostatok: ak je trauma zážitkom, ktorého význam pacient nedokáže sformulovať a tak ho oddeliť od vlastného nevedomia, a ak sa spomienka na tento zážitok neustále vracia vo svojej skutočnej podobe, a nie v symbolickom zobrazení, ako tvrdí Caruthová,¹⁰ v takom prípade by neexistovala možnosť úniku a uzdravenia.

Riešením podobnej situácie môže byť rozlišovanie medzi rôznymi spôsobmi rozpomínania sa na minulosť: medzi „traumatickou spomienkou“ (na zážitok, ktorého význam podľa Caruthovej pacient nedokáže sformulovať) a „naratívnu spomienkou“.¹¹ Podľa psychoanalýzy musí traumatizovaný pacient traumatickú spomienku transformovať na naratívnu spomienku pomocou empatického poslucháča. Vytvorením príbehu, ktorý má začiatok, jadro a záver, dáva pacient svojmu traumatickému zážitku zmysel a z úlomkov spomienok si znovu dokáže zložiť svoju identitu a subjektivitu.¹² Schopnosť utvoriť príbeh je preto v psychoanalýze kľúčom k pacientovmu uzdraveniu. Ako zdôrazňuje Michele Crossleyová, „ľudská psychika má zásadne naratívnu štruktúru“.¹³ Podľa Judith Hermanovej „obeť musí dostať možnosť hovoriť o strašnej pravde svojej minulosti – vysloviť nevysloviteľné“.¹⁴ Táto pravda má potom nielen „osobný terapeutický význam, ale zároveň aj verejný, kolektívny [terapeutický] význam“.¹⁵

Spomenutú teóriu môžeme v podstate aplikovať aj na román ako naratívny žáner. Je tu však dôležitý rozdiel. I keď sa dá predpokladať, že autorka, ktorá bola očitým svedkom traumatických historických udalostí, je sama traumatizovaná, nemožno tvrdiť, že jej román je priamym odrazom alebo výrazom tejto traumy. Naopak, ide tu o zložitú umeleckú konštrukciu, ktorá poukazuje na autorkin vedomý pokus o vyrovnanie sa s minulosťou. Jej umelecká konštrukcia dáva zatiaľ „nereflektovanému zážitku“¹⁶ konkrétny tvar, čím ho obsiahne a definuje. Postmoderný juhoafrický román sa však snaží zážitok nielen obsiahnuť, ale zároveň aj poukázať na nemožnosť obsiahnuť a neschopnosť jazyka vyjadriť určité skúsenosti.

Typickým príkladom románu tohto typu je *Davidov príbeh* (2000) spisovateľky

Zoë Wicombovej.¹⁷ *Davidov príbeh* má zložitú, mnohovrstvovú naratívnu štruktúru, ktorá pripomína štruktúru románu *Tristram Shandy* (1761–1769) anglického spisovateľa Laurencea Sterna. Reflexie o samotnom procese rozprávania príbehu a nemožnosti vypovedať ho zaberajú v texte takmer toľko miesta ako samotný príbeh.

Pretože David, ktorý bojoval v podzemnom antiapartheidnom hnutí, nie je schopný o svojej skúsenosti vypovedať objektívnu pravdu, jeho príbeh rozpráva jeho spoluobčovníčka Dulcie. Príbeh sa však čím ďalej, tým viac stáva jej príbehom. Dulciina skúsenosť zo znásilnenia ďalším spoluobčovníkom je však natoľko traumatická a zároveň politicky problematická, že ju nemožno vypovedať, takže Dulcii zostáva iba možnosť nepriamych narážok, približných opisov, možnosť určité udalosti vynechať a dosadiť vymyslené prvky za skutočné. Ale to, čo je vymazané, sa napriek tomu začne samo ozývať a rozprávať svoj vlastný príbeh.

Zložitá umelecká štruktúra románu je výrazom obtiažnosti vystihnúť to, čo sa „skutočne“ stalo v postmodernej dobe, v ktorej slová stratili priehľadný význam. Priamočiare, realistické rozprávanie by udalosti skreslilo tým, že by vytvorilo ilúziu logického vysvetlenia a ukončenia príbehu. Naopak, juhoafrický román naznačuje, že pravdu možno vystihnúť iba simultánnym reflektovaním nemožnosti ukončenia príbehu a vysvetlenia udalostí. Otvorená štruktúra románu *Davidov príbeh* je výrazom snahy vyjadriť nevyjadriteľné a vysloviť nevysloviteľné. Autorka sa zároveň pýta, či literatúra, konkrétne román, môže byť adekvátnym priestorom pre politiku. Je si vedomá, že román má iba obmedzenú schopnosť ovplyvniť politickú skutočnosť. Súčasne však poukazuje na schopnosť literatúry nielen realitu opisovať, ale zároveň aj uvažovať o spôsoboch a prostriedkoch tohto opisu.

Súvislosti medzi traumou a naratívnu štruktúrou poukazujú na kľúčový význam naratológie napríklad z Ricoueurových, Genettových a iných teórií¹⁸ pre danú oblasť. V tomto prípade možno dobre využiť Ricoeurov termín *emplotment*. Pomocou termínu *emplotment* sa trauma kontextualizuje a stáva sa súčasťou životného príbehu. Traumatický zážitok sa súčasne mení na prahový. Ten na jednej strane vedie k hlbokkej existenčnej kríze a strate subjektivity a identity, ale na druhej strane ho možno prekonať tým, že sa postaví do súvislostí s inými zážitkami, ktoré dodávajú životnému príbehu zmysel. Preto je autobiografické písanie často „nástrojom uzdravenia“¹⁹ a zdá sa, že to platí pre literatúru vo všeobecnosti. Pravdivosť autobiografického príbehu prestáva v tomto kontexte hrať rozhodujúcu rolu a stáva sa druhotnou záležitosťou.²⁰

V románe opisujúcom traumatické zážitky sa „traumatické spomienky“ (alebo „horúce spomienky“) premieňajú na „naratívne spomienky“ (alebo „studené spomienky“) tak, že sa zoradia do viac-menej súvislého príbehu.²¹ Preto je štruktúra traumatického príbehu jeho najdôležitejším umeleckým prvkom, ako dokazuje aj Wicombovej *Davidov príbeh*. Samotná naratívna štruktúra predstavuje istým spôsobom symbolické riešenie problému traumy. Typickým štruktúrnym prvkom románu opisujúceho traumy je aj „čierna diera“ čiže amnézia, ako aj výber nespoľahlivého rozprávača v tretej osobe, ktorý poskytuje čitateľovi iba silne subjektívny uhol pohľadu a zámerne zachováva čo najdlhšie tajomstvo príbehu. Romány napísané podobným štýlom si vytvárajú implicitného čitateľa, ktorý pociťuje k postavám empatiu. Román tým navodzuje ilúziu intímnej atmosféry, v ktorej má obeť násilia príležitosť

podat' výpoveď o tom, čo sa stalo. Zámerom je zapôsobiť na empatiu a emócie čitateľa.

Dnes, dvadsať rokov po páde apartheidu, predstavuje trauma ešte vždy jeden z kľúčových motívov juhoafrického románu. Hoci juhoafrická prítomnosť je plná novej energie, ostáva zároveň poznačená smrťou. Nejde už len o traumou apartheidu, ale aj traumou života v spoločnosti, kde je najvyšší počet vrážd a znásilnení na počet obyvateľov na svete, kde je pätnásť až dvadsať percent občanov nakazených vírusom HIV a päťdesiatpercentná nezamestnanosť. Nemožno sa teda čudovať, že juhoafrický román sa zjavne nedokáže zbaviť fascinácie smrťou a vytvoriť si nové príbehy a národnú identitu, ktorá by nebola založená na strate a ubližovaní. Dokazujú to napríklad oceňované romány *Tiché násilie snov* (2001) od Sella Duikera, *Smrť v novej republike* (2007) od Davida Disona, alebo *Podvodník* (2008) od Damona Galguta.²² Otázka, ktorú si preto môžeme na koniec položiť, je, či román skutočne prináša efektívny spôsob vyrovnania sa s celospoločenskou traumou a či sa v skutočnosti nestal priestorom pre chronické, kompulzívne znovuprežívanie traumatického zážitku, výrazom celonárodnej závislosti na traumatických príbehoch a neschopnosti vidieť realitu pozitívne.

Jedným z dôvodov určite je, že trauma sa dobre predáva, ako to potvrdzuje aj celosvetový komerčný úspech románu *Krajina mojej lebky*. Ako sa však môže spoločnosť zbaviť násilia a psychicky sa posunúť ďalej, ak sa bude naďalej zaoberať iba traumou minulosti? Keď sa pozrieme na rozšírenosť násilia v Južnej Afrike, možno sa pýtať, či nemá písanie o násilí opačný efekt – nie zbaviť sa traumy, ale naopak, vytvárať syndróm kompulzívnej agresie. Ako sa dá vyhnúť traume pri písaní v takej pochmúrnej realite?

Juhoafrická literatúra je zrejme priveľmi závislá od negatívnych emócií a príbehov sklamaní. Nádej v nej momentálne nie je v móde a objavuje sa iba v malých zábleskoch, napríklad v zbierke esejí *Pod rizikom: život na okraji Južnej Afriky* (2009).²³ Tieto autobiografické eseje naznačujú, že je asi potrebné posunúť samotný juhoafrický diskurz a prestať sa natoľko sústreďovať na vyrovnávanie ekonomických rozdielov a zvyšovanie životného štandardu, a namiesto toho klásť väčší dôraz na víťazstvo každodenného prežitia bez traumatických spomienok. Ďalším spôsobom, ako prekonať traumou, sú aj satirické romány Ivana Vladislavića. Jeho príbehy o živote excentrických postaviek v súčasnom Johannesburgu sú príkladom úsilia vyrovnáť sa s krutou realitou bez toho, aby sa trauma stala kľúčovým prvkom identity.²⁴

POZNÁMKY

¹ Je ironické, že možno hovoriť o nástupe opačnej cenzúry. Potvrdzuje to silná kritika románu J. M. Coetzeeho *Hanebnosť* (*Disgrace*, 1998) vedúcou politickou stranou African National Congress, ktorá knihu vyčítala, že vykresľuje černochovo v stereotypných rolách kriminálnych živlov a násilníkov, a tak obnovuje rasistický apartheidný diskurz.

² Pozri GALLAGHER VAN ZANDEN, S.: *Truth and Reconciliation: The Confessional Mode in South African Literature*. London: Heinemann, 2002.

³ KROG, A.: *The Country of My Skull*. London: Random House, 1998.

⁴ Pozri napr. DERRIDA, J.: *La différance*. In: *Marges de la philosophie*. Paris: Minuit, 1972.

- ⁵ CARUTH, C.: Introduction to part II: Recapturing the Past. In: Cathy Caruth (ed.): *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1995, s. 151.
- ⁶ CARUTH, C.: Introduction to part I: Trauma and Experience. In: Cathy Caruth (ed.): Cit. d., s. 8.
- ⁷ Francúzsky neologizmus vytvorený Derridom, ktorý etymologicky zároveň súvisí so slovami „rozdiel“ a „posunutie“.
- ⁸ LEYS, R.: *Trauma: A Genealogy*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 2000, s. 305.
- ⁹ Psychologička Ruth Leys nechápe pojmy „mimetický“ a „antimimetický“ tak, ako je to prezentované v literárnej teórii. Pre ňu „antimimetický“ znamená, že traumatizovaná osoba sa vie odosobniť a sledovať samu seba, keď znovuprežíva traumatický zážitok. Toto je cieľom terapie Narrative Exposure Therapy (NET).
- ¹⁰ CARUTH, C.: Introduction to part I: Trauma and Experience. In: Cathy Caruth (ed.): Cit. d., s. 5.
- ¹¹ Pozri SCHAUER, M. – NEUNER, F. – ELBERT, Th. (eds.): *Narrative Exposure Therapy: A Short-Term Intervention for Traumatic Stress Disorders after War, Terror, or Torture*. Göttingen: Hogrefe, 2005; CROSSLEY, M. L.: *Introducing Narrative Psychology: Self, Trauma, and the Construction of Meaning*. Buckingham: Open University Press, 2000.
- ¹² CROSSLEY, M. L.: Cit. d., s. 527.
- ¹³ Tamže, s. 532.
- ¹⁴ HERMAN, J. L.: *Trauma and Recovery. The Aftermath of Violence – From Domestic Abuse to Political Terror*. New York: Basic Books, 1992, s. 179.
- ¹⁵ LEYS, R.: Cit. d., s. 109.
- ¹⁶ Podľa Cathy Caruthovej „unclaimed experience“. CARUTH, C.: *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1996.
- ¹⁷ WICOMB, Z.: *David's Story*. Cape Town: Kwela Books, 2000.
- ¹⁸ RICOEUR, P.: *Time and Narrative*. Vols. 1–3. Prel. Kathleen Blamey & David Pellauer. Chicago and London: University of Chicago Press, 1984–1988. RICOEUR, P.: *From Text to Action*. Prel. Kathleen Blamey & John Thompson, Evanston, IL: Northwestern University Press, 1991. GENETTE, G.: *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Trans. Jane E. Lewin. Ithaca: Cornell University Press, 1983.
- ¹⁹ PAYN, N. M.: *Transforming Trauma into Narrative: Writing for Healing*. <<http://www.openexchange.org/go/WRI/payn.html>> 5.4.2010.
- ²⁰ O skreslovaní pravdy v psychoanalytickej terapii pozri napr. SANDLER, J., FONAGY, P. (eds.): *Recovered Memories of Abuse: True or False?* London: Karnac, 1997; LEYS, Ruth: Cit. d., s. 244.
- ²¹ Van der KOLK, B.l A., van der HART, O.: The Intrusive Past: The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma. In: Cathy Caruth (ed.): Cit. d., s. 158–182, 160.
- ²² DUIKER, S. K.: *The Quiet Violence of Dreams*. Cape Town: Kwela Books, 2001. DISON, David: *Death in the New Republic*. Auckland Park: Jacana, 2007; GALGUT, D.: *The Impostor*. London: Atlantic Books, 2008.
- ²³ NUTTALL, S., MCGREGOR, L. (eds.): *At Risk: Living On and Over the Edge of South Africa*. Cape Town: Jonathan Ball, 2009.
- ²⁴ VLADISLAVIĆ, I.: *The Restless Supermarket*. Claremont: David Philip, 2002. VLADISLAVIĆ, I.: *The Exploded View*. London: Random House, 2004.

THE PRESENCE OF THE PAST IN CONTEMPORARY SOUTH AFRICAN WRITING

Trauma. Trauma theory. Memory. Narrative. Narratology. South African apartheid.

Although the apartheid regime in South Africa collapsed in 1990, its memory continues to live in the present. In the 1990's, the trauma of the past was the most widespread literary subject. Although South African writing has since partly moved beyond the apartheid trauma towards the current issues of crime, HIV, xenophobia and homophobia, these continue to be explored by focusing on trauma experiences. Modern trauma theory has become one of the most important cultural hermeneutic tools with which this literature has been analysed. This paper traces the parallels between trauma theory, post-structuralism and narratology to reflect upon the similarities and differences between psychoanalytic therapy and novelistic/ autobiographical narrative as a space for collective national healing.

Dr. Dobrota Pucherová, D. Phil. (Oxon)
Ústav svetovej literatúry SAV
Konventná 13
813 64 Bratislava
dobrota.pucherova@savba.sk